

Szeged török uralom alá kerülésének történetéhez

Kristó Gyula fő kutatási területe köztudottan az Árpád- és az Anjou-kor. Tudományszervezői működése azonban időhatárait tekintve is oly tág, hogy egy, a fentebb jelzett korszakokban kevésbé járatos vagy tevékeny gratuláns is könnyen talál hozzá csatlakozási pontokat. Hogy mást ne említsünk, Kristó munkássága különböző helytörténeti olvasókönyvek és monográfiák eredményeként kiterjed a török korra is.

Külön meg kell emlékeznem a *Szeged története* I. kötetének¹ az 1980-as évek elején folyó intenzív munkálataira, amelyekben a jubiláns a kötet szerkesztő tisztét töltötte be, e sorok szerzője pedig a város 1526-tól 1686-ig terjedő történetét írta. Kristó Gyulát persze már korábbról is ismertem, hiszen nem lehetett nem felfigyelni országszerte egyedülálló iskolateremtő erőfeszítéseire, azokra a törekvéseire, amelyekkel a meglehetősen háttérbe szorult/szorított szegedi egyetem történelem szakának profilt adni igyekezett. Aztán — ahogy az már a korosodással lenni szokott — a legkülönbözőbb fórumokon sodort egymás mellé bennünket a véletlen. Közülük különösen a Tudományos Minősítő Bizottság Történelmi Szakbizottságának 1979 óta titkáráként tanultam meg bámulni naprakész tájékozottságát, mindig a lényegre és az érdemre tapintó „hivatalnoki” képességeit és szívós munkabírást, amelyre illetékes TMB-plénum-tagként — vagyis: valamennyi, a magyar és egyetemes történelem korábbi korszakaiból beadott akadémiai doktori disszertáció „gazdajaként” — ugyancsak nagy szükségünk volt.

Neki, sajnos, kevésbé, mert a túlon túl lelkiismeretesen teljesített feladatok — amelyeknek széles skálája a folyamatos „kézirattermeléstől”, a szerkesztésen és a szakma üzemeltetéséhez szükséges bizottsági tagságokon keresztül egészen az egyetemszervezésig és vezetésig terjedt — hamar elkezdtek aláásni egészségét. A

¹ *Szeged története* I., A kezdetektől 1686-ig, szerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, 1983.

— jelek szerint — vele született, megszállott munkaszeretetet és kötelezettségérzetet azonban nem mérsékelhették sem a menetrendszerűen jelentkező trombózisok, sem pedig az azokkal (is) argumentáló intések. Amikor a sokadik trombózison is túlesett, már barátként szólhattam bele életvitelébe.

Akik ismerik Kristó Gyulát, tudják, hogy ez a lehetőség már önmagában is nagy megtiszteltetés (a jubiláns nem tartozik a könnyen barátkozó, még kevésbé a feltárlukozó típusok közé), s tudják azt is, hogy vajmi kevés hatása van. A korábbi — remélem: kölcsönös — távoli megbecsülés éppen a Szeged-monográfia munkálatai során mélyült — ismét csak inkább remélem, mint tudom, hogy kölcsönösen — bizalmas együttműködéssé, ami minden bizonnyal a barátság egyik formája. Legalábbis jómagam elképedve szemléltem azt a természetességet, amellyel Kristó Gyula a döntést minden vitás tartalmi és szerkesztési kérdésben magához ragadta, az a gyorsaságot, amellyel a sokszerzős vállalkozásból egységes hangvételű monográfiát formált (anélkül, hogy az egyes szerzők stílusát megkárosította volna), s azt a precizitást, amivel mindezt tette. Csak remélni tudom, hogy könyvterjedelmű kéziratom gondozását nem érezte terhes és fárasztó rabszolgamunkának (hiszen a szerkesztés — jól tudom saját tapasztalatomból — legalábbis szerzetesi alázatot követel).

Úgy hiszem tehát, hogy a kedvére teszek, ha egyetlen közös munkánk emlékeztetere, a Szeged monográfia megírásakor megkezdett munka egyik passzusának továbbvitelével tisztelgek szigorú, de igazságos szerkesztőm előtt 56. születésnapja alkalmával. Nézze el a tisztelt olvasó, hogy e ponton néhány, saját felfogásomra vonatkozó megjegyzést teszek. Jómagam a helytörténetírást vélem a nemzeti és az egyetemes történetírás egyik legfontosabb tartópillérének. Természetesen csak az esetben, ha a kutatás méltó célpontot választ, s elmegy a feltárási lehetőségek végső határáig. Ez a bizonyos „végső határ” persze felettébb relatív s korszakonként változik: a korábbi századokban valamennyi oklevél összegyűjtését és értelmezését, a 16—17. században, főleg a török megszállás által különösen sújtott országrészekben, valamennyi elérhető adat és adattöredék gondos összeillesztését és analógiákkal való értelmezését, a jelenkorhoz közelebb eső időszakokban a hatalmasra duzzadt — és meglehetősen sztereotippé vált — forrásanyag célratörő megrostálását és a helyi vonatkozások felismerését, stb. jelenti. Ha, amennyiben egyáltalán mód van rá, e kritériumok szerint járunk el, a helytörténetírás kiválóan alkalmas lesz arra, hogy a nemzetközi fórumokon felmerült újabb és újabb divat-témákat állandóan kontroll alatt tartsa. A nemzetközi ideológiai divatok által erősen befolyásolt generális témaválasztások ugyanis — miként az már számtalanszor bebizonyosodott

— „hajlamosak arra”, hogy valamiféle, a valóságban sehol sem létezett sublimátumot s ilyenként nem történeti, hanem — mondjuk némi jóindulattal — szociológiai eredményt hozzanak. A „lebegés” veszélyét csupán a nemzeti diszciplinákkal való állandó ütköztetés szűrheti ki, s a nemzeti történetírás is csupán akkor nyugodhat szilárd alapokon, ha időről időre önmagát is megsemmisíti a helytörténet tükrében.

A közfelfogás a helytörténeti feladatok felvállalását afféle kellemes pénzszerezési lehetőségként tartja számon, amiből némi tudományos hozadék is származhat. Számomra a helytörténetírás — pontosan azért, hogy másutt el nem érhető közelségbe hozza az egykori életmegnyilvánulásokat — olyan költöztetéseket alakít ki, amelyekről többé nem lehet megszabadulni. Legalábbis abban az értelemben nem, hogy az ember jelen formájában is egészen másként tekint arra a városra, amelynek történetét részben megírta, s kutatásai során sem tud megszabadulni attól a kényszersztől, hogy a — sokszor már évtizedekkel korábban lezárt és megírt — téma adatgyűjtését és az új adatokból fel-felvillanó új összefüggéseket regisztrálja. A magyar forrásanyag hihetetlen szétszórtságából fakad, hogy az előkerült új anyag viszonylag hamar elérheti azt a „kritikus tömeget”, amelyen túl már tulajdonképpen új monográfiát kellene írni.

Szeged azon — nem kevés — magyarországi település sorába tartozik,² amelynek korábbi története (is) mindenképpen megérdemelné a további figyelmet. Nemcsak és nem is elsősorban azért, mert az eredetileg kishitűen alacsonyan megállapított példányszám „gondoskodott” róla, hogy a Szeged-monográfia mind a helyi, mind az országos piacon gyorsan hiánycikké váljék. Inkább azért, mert az újabban fellelt források tükrében egyes részfejezetek ma már kifejezetten szegényesnek

² A legújabb kutatások ugyanis azt sugallják, hogy az európai árforradalom — amely az élelmiszer- s azon belül különösen a húsarak emelkedésével, a kézműipari termékek árának relatív csökkenésével járt — sokkalta mélyebben és pozitívabban érintette a magyar gazdaságot, különösen annak a mezővárosokhoz kötődő ágazatait, mint azt korábban gondoltuk. A magyar parasztság, polgárság és bizonyos nemesi rétegek kereskedelem felé fordulása oly tömeges és sikeres volt, hogy a magyar kül- és belkereskedelem felpézsdülését a vele nagyjában-egészében egy időben lejátszódott magyarországi török berendezkedés és a vele járó háborúskodás csupán fékezni tudta, de gátolni, sőt — több évtizedig — visszavetni nem. Összefoglalóan vö. SZAKÁLY Ferenc: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*. História — MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1994 (História Könyvtár — Előadások a történettudomány műhelyeiből 5). Nagyrészt ugyanennek bizonyítására íródtak megjelenés előtt álló esettanulmányaim is, amelyek minden korábbinál világosabban mutatják, többek között, Szeged különleges megtermékenyítő szerepét: *Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás történetéhez)*, Balassi Kiadó, Bp., 1995 (Humanizmus és reformáció 23), megjelenés előtt.

hatnak. Mivel csak a magam nevében nyilatkozhatok, ilyennek érzem például a török kori szegedi kereskedéséről írottakat,³ de alig van olyan témakör, amelyhez ne találtam volna további hasznosítható adatokat-adalékokat. Egy, a Szeged-monográfiához csatlakozó, azt kiegészítő-kommentáló tanulmánykötet elkészítésének szükségességét már több ízben felvettem a helyi fórumokon, ami azokon — kivált a Móra Ferenc Múzeumnál — kedvező fogadtatásra talált. S nincs kétségem, hogy a Csongrád megyei Levéltár példamutató rendszerességgel megjelentetett periódikája, a *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* sem zárkóznék el ilyen jellegű munkák közlésétől. Így aztán inkább az I. kötet szerzői „okolhatók” — ki azért, mert nem akadt horgára megfelelő anyag, ki azért, mert másirányú elfoglaltságaik nem engedték —, hogy ez a terv mindmáig nem valósult meg. Mintegy ösztönzésnek is szánom tehát az alábbi kis közleményt — amely Szeged és a török hódítók 1526 és 1543, a végleges megszállás közti viszonyára, illetve az utóbbi elhárítása érdekében tett bécsi és gyulafehérvári intézkedések egynémely pontjára vet — ízlésünk szerint még mindig csekélyke — világot, s mint ilyen a *Szeged története* I. kötetének török kori részéhez publikálandó kiegészítések „mutatványának” és egyben időbeli nyitányának fogható fel. Adná a Teremtő, hogy mire a tervezett tanulmánykötet megvalósul, már ehhez a kiegészítéshez is újabb kiegészítéseket csatolhassunk!

*

A Szegeden 1526-tól a török megszállásig eltelt bő tizenöt esztendőben történetek önkritikus kiegészítését egy, a monográfiában teljesen figyelmen kívül rekedt gazdasági feltétel-változás jelzésével kell kezdenem. Rég közismert az a szoros kapcsolat, amely Szeged városát legkésőbb az Árpád-kor végétől középkori Magyarország „szőlőskertjéhez”, a Szerémséghez fűzte. Pontosabban az utóbbit Szegedhez, hiszen a szórt adatok gyér világánál nagyon úgy néz ki: e kapcsolatot nem annyira az határozta meg, hogy számos szegedinek volt extraneus szőleje például Péterváradon, Kamancon Karomban, Szalánkeménben és másutt, hanem az, hogy a szerémi bor szétterítését két város: Pest és Szeged privilégizálta, a jelek szerint

³ Ezt — egyéb szórványadatokon túl — elsősorban az 1586–1588. évi szegedi török vámnaplókkal (vö. *Szeged története, i.m.*, I, 576. skk) egyidős érsekújvár-jatopusztai magyar hídvámjegyzék előkerülte teszi szükségessé: KOCSIS Gyula: *Az érsekújvári hídvámjegyzék (Adatok a 16. század végi élőállat kivitelről)*, in Bács-Kiskun megye múltjából, XII, szerk. IVÁNYOSI–SZABÓ Tibor, Kecskemét, 1993, 287–359.

békésen megosztzkodva a rendelkezésre álló területen és piacon. A pestiek a Dunán, a szegediek a Tiszán szállították észak felé az egész országban, sőt azon kívül (lengyel és „ruthén” területeken) is keresett nedűt. Miközben a krakkóiak már 1458-ban engedélyt kaptak Mátyás királytól, hogy a helyszínen vásároljanak belőle, a szegediekre — és a velük együtt fellépő pestiekre — még kemény küzdelem várt, hogy Tiszalucnál feljebb, a Lengyelországba vezető szárazföldi utak csomópontjainak közelébe férközhessenek boraikkal. A fordulat 1484-ben következett be; a kassaiak és a bártfaiak a továbbiakban nem tartóztathatták fel a szegediek borszállítmányait, sőt a kassaiaknak azt is el kellett tűrniük, hogy a városban hordószámra, a városon kívül pedig kicsiben — vagyis: kimérve — is árusíthassanak.⁴

Ez a változás persze a privilégiumaikra féltékenyen őrködő szabad királyi városokban sem volt mindenkinek ellenére. Erre utal a szegedi, illetve a kassai⁵ és pesti polgárok⁶ között kialakult gazdasági és az azokat (is) szolgáló rokoni kapcsolatok hálózata.⁷ Nyilvánvaló, hogy ezeket a Száva—Al-Duna között a Tisza mentén keresztül Kassáig, sőt talán azon túl is nyúló szálakat a közös borkereskedelmi érdek éllette. Bár példánk a szegedi kereskedelem másik „idegszálához”, a Tiszántúlról a Dunántúl felé bonyolított szarvasmarha-kereskedelem főútvonalához kötődik, tanulságos, hogy az 1497-ben már elhunytként említett Szilágyi László szegedi polgárnak eme útvonal valamennyi csomópontján (Nagyváradon, Szegeden és Pécsen) volt háza és más ingatlana.⁸ (Meglehet, nem is mindig azért, mert ilyet szerezni kívánt, hanem azért, mert akkortájt is szokásban volt az ingatlanra táblázás, s ha az adós másban nem tudott fizetni, a semminél jobb volt háza, szőleje

⁴ Szeged története, i.m., I, 396, 464—466 és 473—476 és KUBINYI András: *Buda és Pest szerepe a társadalmi kereskedelemben a 15—16. század fordulóján*, in *Történelmi Szemle* 36 (1994), különösen 2—13 és 39—51, passim, vö. a benne id. irodalommal.

⁵ Szeged története, i.m., I, 467 és 554.

⁶ Szeged története, i.m., I, 387—388, 405, 431, 451, 458, vö. külön KUBINYI András magisztrális tanulmányával: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban*, in *Levéltári Közlemények* 38 (1967), különösen 264—269.

⁷ KUBINYI András előbb id. tanulmányán (228—291) kívül még ugyanőtőle: *A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig*, in *Levéltári Közlemények* 44 (1973) 203—264, vö. még UŐ: *Buda és Pest szerepe, i.m.*, 26—47, az előbbiek számos kiegészítésével.

⁸ Szeged története, i.m., I, 455—457 és 459, vö. SZAKÁLY Ferenc: *Schreiber Farkas pécsi bíró (1527—1542) (Pályakép néhány gazdaság- és társadalomtörténeti tanulsággal)*, in *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 20—21 (1975—76), Pécs, 1977, 85.

vagy mészárszéke is.⁹) Mivel Vajda Miklós szalánkeméni polgár végrendeletéből tudjuk, hogy szegedi házzal is rendelkezett,¹⁰ nyilvánvaló, hogy a borkereskedelem talaján is kialakulhatott a több városban háztulajdonos polgárok csoportja, s hogy az nem korlátozódott a Szalánkemén—Szeged kapcsolatra, hanem kiterjedt a Szerémség többi borkereskedelmi központjára is. Könnyen meglehet, hogy már 1526 előtt is lehetőség volt arra, hogy egy—egy személy — megfelelő feltételekkel (ingatlan-birtoklás, bizonyos összeg lerovása) — több településnek is teljes jogú polgára lehessen, miként azt a kutatás legújabban a 16. század második feléből egyértelműen kimutatta.¹¹

Szeged és a Szerémség egyedülállóan intenzív kapcsolatairól vall, hogy a Giovanni da Capestrano (Kapisztrán János) szenttéavatása érdekében 1461-ben Újlakon felvett vizsgálati jegyzőkönyvek tanúi között — nem számítva természetesen a helybélieket — a szegediek szerepelnek a legnagyobb számmal (19). Ez az adalék még plasztikusabbá válik, ha tudjuk, hogy Szegedet messze leszakadva követik a 10, 9 és 8 fővel képviselt helységek (mindháromból 1—1 volt), s hogy a hat nagyobb városból (Budáról, Pécsről, Pestről, Szegedről, Temesvárról és Váradról) érkezett 43 tanúnak 44,2 % volt szegedi.¹²

1526 októberében a visszavonuló I. Szulejmán szultán csupán Magyarország belsőbb részeiből vonta ki haderejét, megtartotta viszont a nyáron bevett al-dunai erősségeket (Szalánkemént, Péterváradot, Újlakot és egy sor kisebb várat), amivel sokrétűen befolyásolta Dél-Magyarország, benne Szeged sorsát. A történetírás ennek katonai következményeit szokta kiemelni és értékelni, jóllehet voltak gazdasági és társadalmi konzekvenciái is. Szegedre nézve például ez utóbbiak úgy jelentkeztek, hogy a török megszállás elvágta szerémségi szőleiteitől, s úgy tűnik, a szerémi borral való kereskedelem lehetőségétől is. Miként a későbbiekből tudjuk, a vég-

⁹ Pl. *Szeged története, i. m.*, I, 458.

¹⁰ *I. m.*, I, 464.

¹¹ GECSÉNYI Lajos: *Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban*, in. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve 18 (1991) 28—29 és SZAKÁLY Ferenc: *Egy 16. századi szponzor gazdasági hátországa (Nyírbátori Somogyi Péter és lakóhelye)*, in. Uő, *Mezőváros és reformáció*, id. tanulmánykötet.

¹² FÜGEDI Erik: *Kapisztráni János csodái (A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulmányai)*, in. Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek (Tanulmányok a magyar középkorról)*, Magvető Könyvkiadó, Bp. 1981. 20 és 26.

vári törökökkel némi baksis fejében szót lehetett érteni,¹³ így elképzelhető, hogy rendezett körülmények között a szegediek a török várak közt továbbra is zavartalanul áthajózhatnak borszállítmányaikkal. Szeged szerémi kapcsolatainak megszakadását — amennyiben ez 1526-ot követően valóban bekövetkezett¹⁴ — nem annyira a török végvárrendszer kiépülése, hanem az okozta, hogy a Szerémség etnikai és gazdasági viszonyai mondhatni fenekestül felfordultak. A magyarság pánikszerűen menekült erről a vidékről — gondolom, nem utolsó sorban éppen Szegedre —, a túlsúlyba került délszláv elem pedig egy ideig a török, illetve magyar orientáció Scyllája és Charybdise között hanyódott, tökéletes káoszba sodorva ezt az egykor oly virágzó és rendezett tartományt,¹⁵ amit a környékről elszármazott Zay Ferenc még 1553-ban is mint a meghaladhatatlan gazdagság egykori boldog szigeteként emlegetett.¹⁶ Végül a Szerémség egészében török megszállás alá került — ez alkotta a későbbi magyarországi megszállás „alapkövét” —, s az itteni délszlávok végképp török zsoldba álltak.¹⁷

A Szeged-monográfia megfelelő részének szerzője, Kulcsár Péter e költői szavakkal mond végső istenhozzadót a szerémi horvidéeknek: „[1521] Augusztus 29-én elesett Nádorfehérvár. A török végigszáguldozta az egész környéket, Karom, Kamanc, Pétervárad, Újlak lakosságát elhurcolta. Nemhogy szőlő, fű sem nőtt többé azon a tájon.”¹⁸ A pusztulás azonban nem volt ilyen gyors és látványos; a szerémi bortermelés agóniája még eltartott néhány évtizedig. Oláh Miklós 1536-ban írott *Hungariájában* azt olvassuk, hogy Pest városa „nevezetes sok különleges boráról, nemcsak az édes ízükkel kiváló szerémiekről (mintha krétaiak volnának),

¹³ A hatvani hegnek az egri püspök számára szedett tized természetbeni kivitelének engedélyezéséért fizetett összegekről: N. KISS István: *16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Középszołnok megyék)*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1960, 1018.

¹⁴ Pest esetében KUBINYI András ezt biztosra veszi: *Buda és Pest szerepe, i. m.*, 47.

¹⁵ Aleksa IVIĆ: *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potiško-pomoriske granice (1703)*, Novi Sad, 1929 (Knjige Matice Srpske 50) 94—103 és 370—376.

¹⁶ Verancsics Antal m. kir helytartó, esztergomi érsek összes munkái, I. Történelmi dolgozatok deák nyelven, közli SZALAY László, MTA Történelmi Bizottmánya, Pest, 1857 (Monumenta Hungariae Historica, II. Scriptores 2) 291—297, vö. THALLÓCZI Lajos: *Csömöri Zay Ferencz (1505—1570)*, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1885 (Magyar Történelmi Életrajzok) 81—82.

¹⁷ Milan VASIĆ: *Martolosi u jugoslovenskim zemljana pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967 (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela Knjiga 29, Odjeljenje istorijsko-filozofskih nauka, Knjiga 17), passim.

¹⁸ *Szeged története, i. m.*, I. 466.

hanem a baranyaiakról, somogyiakról és más fajtákról is...”¹⁹ Oláh országleírását legutóbb éppen Kulcsár Péter ültette át magyarra, de felettébb jól tette, hogy e sorokkal nem argumentált a szerémi bortermelés 1526 utáni folyamatossága mellett, hiszen az akkor Brüsszelben élő Oláh ismeretei általában is inkább a Mohács előtti, mint az az utáni Magyarországra illenek.²⁰ Ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen bizonyítékaink vannak arra, hogy a termelés tovább folyt, bár Batthyány Ferenc 1552-ben azt írta az akkor németalföldi helytartóként működő Mária királynénak, hogy mióta a Szerémség török uralom alatt áll, az ottani borok nem olyan jók, mint korábban, s a török hatóságok egyébként sem veszik jó néven, ha valaki ki akarja vinni.²¹

Annak viszont valóban semmi nyoma, hogy a szegediek belefolytak volna az immár délszlávok által termelt, gyengébb minőségű szerémi borok szétterítésébe. Ami nem azt jelenti, hogy egyszersmind veszni hagyták e „sikerágazatukat”, a borkereskedelemben és -hajózásban felhalmozódott évszázados tapasztalataikat. Csupán annyi változott, hogy immár nem a szerémi, hanem a — nagyjából Délkelet-Tolnában termelt — „baranyai” borokat szállították le előbb folyás iránt a Dunán Szalánkeménig, majd onnan fel a Tiszán Szolnokig, illetve Szegedtől Maroson tovább keletnek.²² (Az előbbi vonalon a felfutó hegyaljai bortermeléssel, az utóbbin pedig a Simánd-Siri körüli zarándi szőlőhegyeken termelt borokkal „ütköz-

¹⁹ „... vinis exoticis, non Sirimicis modo optimis atque perinde, ac Cretica sunt, dulci sapore praestantibus, sed etiam Baroniaicis, Somodinis ac alterius generis ...” Nicolaus OLAHUS: Hungaria — Athila, ed. Colomannus Eperjessy et Ladislaus JUHÁSZ, K. M. Egyetemi nyomda, Bp., 1938 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Seculum XVI), 17, magyar fordítása: Janus Pannonius — Magyarországi humanisták, válogatás, szöveggond. és jegyz. KLANICZAY Tibor, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1982, 1069.

²⁰ Jól kiviláglik ez a névanyag vizsgálatából, hiszen abból csaknem teljesen hiányzanak az 1526 után bekövetkezett változásokra utaló megjegyzések. FODOR István: *Oláh Miklós Hungariája (Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai)*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1990 (Humanizmus és reformáció 17), különösen 56—96.

²¹ ORTVAY Tivadar: *Mária, II. Lajos magyar király neje (1505—1558)*, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1914 (Magyar Történelmi Életrajzok) 439. 34. jegyz.; Szerémi borvásárlás Zrínyi Miklós számára: SZAKÁLY Ferenc: A Közép-Duna menti bortermelés első fénykora (a XVI. század derekán), Dunatáj, 2 (1979), 2. sz., 15.

²² *Szeged története, i.m., I, 591—593, Makó története a kezdetektől 1849-ig*, szerk. BLAZOVICH László, Makó, 1993 (Makó monográfiája 4) 220—222 (a makóiak is alaposan kivették a részüket a borhajózásból), *Tolna mezőváros története*, szerk. GLÓSZ József és V. KÁPOLNÁS Mária, Tolna, 1992, 124—125; Azt nem tartom valószínűnek, hogy a baranyai és a somogyi borok már 1526 előtt jelentősebb mennyiségben megjelentek volna e térségben (*Szeged története, i.m., I, 464—465*).

tek”.²³). Az első adat róluk a „baranyai” borforgalmat szervező bátai kikötőnél 1543-ból való, nyilvánvalóan azonban nem ekkor, hanem korábban váltottak.²⁴ (Bár természetesen azon sem csodálkoznánk, ha előkerülnének olyan adatok, amelyek arra utalnak, hogy még 1526 után is megpróbálták tartani a szerémi „frontot” is.)

A török fenyegetés időszakában szokássá vált minden olyan vidéket, amelyet az oszmán hadak vagy portyák egyáltalán elérhettek, „a török torkában” („in faucibus Thurcarum”) levőként emlegetni. A Magyar Királyság bukása előtt, immár vagy száz esztendeje feküdt a „török torkában”, a jól záró végvárrendszer azonban sokáig biztosítani tudta a belsőbb területek teljes nyugalomát, s az ennek nyomán keletkezett hamis biztonságérzet némileg nyilván hozzájárult ahhoz, hogy amikor minden fegyveres kézre szükség lett volna, csak az jelent meg a mohácsi táborban, aki a megjelenést már végképp nem kerülhette el. Mint arra már a Szeged-mono-gráfia általunk írott részének első mondatában is utaltunk, alighanem Szeged vidéke is biztonságosnak számított,²⁵ hiszen déli előterében helyezkedett el a magyar/horvát határvédelmi övezet legjobban kiépített centruma; tengelyében magával Nándorfehérvárral, mögötte a szerémségi várak sűrű hálójával. Ez utóbbiak 1521-ben, Nándorfehérvár ostroma idején még a török portyák feltartóztatására is elég-telenek voltak, de egészen 1526-ig²⁶ pusztá létük is elriasztólag hatott.

*

A szerémi végvárrendszer elvesztésével Szeged nemcsak a szerémi borral való kereskedelem lehetőségétől esett el, hanem maga is közvetlenül fenyegetetté vált. Ha a Magyar Királyság urai — immár ketten is voltak — gondoskodni tudnak az elveszített határövezet pótlásáról, s legalább az Al-Dunának a Dráva torkolatától a

²³ A Makra promontoriumot Oláh Miklós is említi az igen jó bort termő helyek között. *Janus Pannonius — Magyarországi humanisták*, i.m., 1087, vö. BÁCSKAI Vera: *A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században*, in *Agrártörténeti Szemle* 9 (1968), 432—456, passim.

²⁴ SZAKÁLY F.: *A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útjai*, i.m., 59.

²⁵ *Szeged története*, i.m., I, 499.

²⁶ Ferenc SZAKÁLY: *The Hungarian-Croatian Border Defense System and its Collapse* és András KUBINYI: *The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagellonian Period*, in *From Hunyadi to Rákóczi (War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary)*, ed. by János M. Bak, Béla K. Király, Columbia University Press, New York, 1982 (*War and Society in Eastern Central Europe*, Vol. III — *Eastern European Monographs*, N° CIV) 141—158 és 159—178.

Tisza torkolatáig tartó balparti szakaszát meg tudják rakni erősségekkel vagy határ-őr-elemekkel, a száz kilométerrel beljebb fekvő Szeged továbbra is biztonságban érezhette volna magát. Tulajdonképpen ezt célozta János király kísérlete Cserni Jován szerb irreguláris hadainak Bács megyébe telepítésére. S aligha lehet kétséges, hogy ha a hátuk mögött erőt éreznek — amely egyszerre támogatja és kordában tartja őket —, úgy kitűnően ellátták volna az élősövény szerepét: védik a mögöttük fekvő területeket s időnkénti visszacsapásaikkal hátráltatják a török szerémségi berendezkedését, mint azt meg is tették működésük kezdetén, János pártján.

A szegediek joggal ünnepeltek, amikor Délkelet-Magyarország — az ő hathatós közreműködésükkel — végül is megszabadult az ellenőrizhetetlenné vált, tulajdonképpen inkább a saját, semmint új ura, Ferdinánd elképzeléseit követő szerb hadtól.²⁷ Azt nem láthatták előre: ezzel egyszersmind utolsó lehetőségük eljátszásához is hozzájárultak, hogy a törökök és köztük még egyszer védőövezet ékelődjék. Miként az a Szeged-monográfiából is kiderülhet, a Duna—Tisza közí és a Tisza melléki magyar végvárak történetének részletei még feltárássra várnak, s nagyrészt a szerencsés véletlenül múlik, hogy tényleges működésükbe bepillantást nyerhesünk. A gyér adatok fényében azonban nagyon is úgy tűnik, hogy Szeged Duna—Tisza-közi előtere mind János, mind pedig Ferdinánd király figyelmének hatóköréből kiesett. Erőfeszítéseikből a Temesvárra támaszkodó délkeleti védelmi vonal nyugati szárnyának kiépítésére már láthatólag nem futotta. A gyenge — meg lehet, védhetetlen — Szeged lényegében egyedül állt a dél felől szárazföldön támadó török erőkkel szemben, s csupán a naszádosok ellen számíthatott Becse és Becskerek támogatására. Nincs hírünk arról sem, hogy a szegedi végbeliek különösebben jeles tetteket hajtottak volna végre a szerémségi törökök ellen, annál több arról, hogy a törökök úgy jártak-keltek ki és be a városban, mintha az máris az ő felségterületükhöz tartoznék. Az a benyomásunk, hogy a magyar uralkodók — legkésőbb akkor, amikor Bács és Félegyháza megerősítésével a törökök az Al-Dunától északra is megvetették a lábukat — lelkileg már feladták ezt a vidéket. Míg ellenkező értelmű, pozitív adat elő nem kerül, mindebből és az alábbiakból alkalmasint arra is következtethetünk, hogy Szegeden nem állomásozott helyőrség.

A már ismert 1528. április eleji török „vastatio”-ról vannak ugyan újabb adataink, lefolyását azonban ezek sem teszik világosabbá. Velencei híradások szerint a portyázók hatalmas ember- és lábasjóság-zsákmányra tettek szert, gondolom,

²⁷ *Szeged története, i.m.*, I, 501—505.

inkább Szeged környékén, mint magában a városban.²⁸ Alkalmasint ez is közrejátszhatott abban, hogy Ferdinánd kormányzata elérkezettnek látta az időt Szeged védelmének megerősítésére. Hogy Majthényi Bertalan 1528. nyári kapitányi kinevezése nem jelenthetett fordulatot, abból is vélhető, hogy ez év novemberének közepén Jahja-pasa oglu Mehmed szendrői bég és János király a tápéi Tisza-parton sétálgatva, képletesen szólva a szegedi vár ágyúinak torkában tárgyalta meg a teendőket. (E megbeszélés következményeként a János-párti és török hadak ostrom alá vették Temesvárt). Ebből arra következtetünk, hogy Szegeden nemigen lehetett Ferdinánd-párti őrség, s hogy a város meghódolt az időlegesen Makón „székelő” Jánosnak.²⁹

Időközben a szegediek kipróbálták a török veszedelem elhárításának — az ellenállás és a behódolás mellett — harmadik módszerét: az alkalmoszerű semlegességvállalást is. Perényi Imre nádor özvegyének, Kanizsa Dorottyának Valpón, 1528. augusztus 28-án kelt leveléből tudjuk, hogy a végvidéki törökök igen nagy zsákmánnyal tértek vissza Szendrőre legutóbbi Duna—Tisza-közi betörésükből, amelynek során naszádosaik öt mérföldre Szegeden túl, lovasaik pedig még messzebb nyomultak előre. Tehették ezt azért, mert mind a szegediekkel, mind pedig János király Lippán állomásozó szerb vezérével, Radić Bosićcsal megegyeztek, hogy őket — beleértve Bosić alattvalóit is — nem bántják. (Ebbe Majthényinak is bele kellett egyeznie, hiszen augusztus 22-én még bizonyosan Szegeden volt.)³⁰

Az 1529. évi újabb török hadjáratot követően Szeged immár szilárd és tartós János-párti uralom alá került, s maradt egészen török uralom alá kerüléséig. Hogy azonban ez magukkal a törökökkel szemben nem nyújtott megnyugtató védelmet,

²⁸ I.m., I. 505, vö. BARTA Gábor: *Elfelejtett hadszíntér (1526—1528) (Megjegyzések a török-magyar szövetség előtörténetéhez)*, in Történelmi Szemle 37 (1995), sajtó alatt.

²⁹ *Makó története*, i.m., 180—184.

³⁰ „Turci cum maximo lucro redierunt absque omni impedimento, ita ut captivos et alias res quamplurimas attulerunt, libere in omni loco ambulaverant, fuerunt Thurci in navibus existentes ultra civitatem Zegediensem per quinque miliaria, equites autem multo remotius fuere, cum Zegediensibus et cum Radych pactum fecerunt, ita ut ipsos Zegedienses et neque ipsum Radych simulcum omnibus subditis suis impediarent.” Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hungarica (Ungarische Akten), (a továbbiakban: ÖStA HHStA Hungarica) Fasc. 425. Varia f. 60.; Török Bálint alsó-magyarországi főkapitány 1528. aug. 20.-án rendelte el a környékbeli nemesség és parasztság mozgósítását — többek között — Majthényi közvetítésével. SZERÉMI (Odeschalhi Artur hg.): *Emlékek a majthényi, keselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából*, 1451—1728, in Történelmi Tár 1897, 23.

plasztikusan kiderül abból a jelentésből, amelyet a hírgyűjtéssel foglalkozkodó Pemfflinger Márk szász királybíró Kassáról, 1536. április 22-én küldött Ferdinándnak, s amely — dacára annak, hogy ellenpárti tollából származik — teljesen hitelt érdemlőnek látszik:³¹

Azon jóbarátjától, akit az uralkodó is jól ismer egy kém útján tudomására jutott („redeundo venit explorator ad Zegedinum, ad quendam bonum et veteranum amicum meum, quem et Maiestas Vestra noscere poterit forte”),³² hogy midőn Mehmed bég lett a nándorfehérvári prefektus,³³ kilencezer emberével kiszállott, s a Duna—Tisza-közi falvakban legeltet. Hogy mi a szándéka, arról egyelőre nem lehet biztosat tudni. Állítólag Budára készül; a Dunán tizenkét gályát és háromszáz naszádot gyűjtött össze. A megrémült szegediek követeket küldtek János királyhoz — akit Pemfflinger gúnyosan „Iohannesbek”(=János bég)-nek titulál —, megtudakozandó, kell-e félniük a Mehmed csapataitól vagy sem. Az uralkodó közölte velük, hogy ő nem tudja megvédeni őket, gondoskodjanak magukról, ahogy tudnak. Amikor ismét felküldtek hozzá, sóhajtozva vonogatta a vállát, s azt ismételte, hogy azt sem tudja, hogy az ő ügye hogyan áll a törököknél. Ezzel szemben Mehmed Szegedre érkezett vajdái vigasztalták a nekikeseredett szegedieket, hogy ha úgy engedelmeskednek nekik, mint — nem tudni, mikor — a németeknek, megvédelmezik őket. Az egyik, magyarul beszélő vajda viszont — akinek a feladata a megfélemlítés lehetett — egyszersmind arra is figyelmeztette őket, hogy a mostani nándorfehérvári bég nem olyan szelíd, mint elődje, aki gyakran visszaadatta a foglyul ejtett keresztényeket és a zsákmányt. Úgymond arra is parancsuk van, hogy ha kezükbe kerül, magát János királyt is elhurcolják; a szegediek is erre számíthatnak, ha nem viselkednek okosan. Egyébként is tudniuk kell, hogy a szultán a következő esztendőben Magyarország feldúlására és Buda elfoglalására készül.³⁴

³¹ Eudoxiu HURMUZAKI (culese): *Documente privitoare la istoria Românilor*, II/1, *Cu portreul lui Jacob Heraclid Voevod* (1451—1575), București. 1891. 105—106, N°LXXVII.

³² Könnyen meglehet, hogy ez a hírforrás maga, a Ferdinánd által birtokadományban részesített Zákány István főbíró volt. Róla: *Szeged története*, i.m., I. passim, különösen 506.

³³ A szendrői bégek sorrendje: Mehmed (1527—1534), Gázi Hüsref (1534—1536), ismét Mehmed (1536—1541). Olga ZIROJEVIĆ: *Tursko vojno uredenje u Srbii (1459—1613)*. Beograd, 1974, 262.

³⁴ „Is amicus meus nuntiavit mihi, qualiter Zegedienses misissent ad Ioannembek. interrogatum, ad quid se tenere debeant, cum intelligent Turcas venturos, debeantne timere ab eis, an non. Respondit eis bene deliberate: »Custodite vos, defendam enim vos nihilominus.« Secundario iterum miserunt ad Iohannembek, ut rursus intelligerent ab eo modum conservationis eorum. Ingenuit Ioannes et scapulis attractis respondit:

E tudósítás tükrében még nehezebb megérteni, hogy János király miért éppen a Délvidék legveszélyeztetettebb magyar városaiba — Szegedre, Makóra, Csanádra, Temesvárra, Lippára, a némileg hátrébb fekvő Gyulára, Mezőtúrra, Simándra s a valóban védettebb Nagyváradra — telepítette szét az ellene szőtt összeesküvésben bűnösnek talált kassai németek vezetőit.³⁵ Hiszen olyan városokról van szó, amelyekről részben bizonyosítható, részben okkal feltehető, hogy már régtől fogva kereskedelmi kapcsolatban álltak Kassával, azon belül talán éppen a száműzöttekkel, s így azoknak nem kellett feltétlenül ellenséges fogadtatásra számítani. Talán azt kívánta e módon érzékeltetni velük, hogy jobban tették volna, ha a töröktől távol békén maradnak biztonságos várfalaik védelmében, akármelyik magyar király jogara alá jutnak is.

Szeged kiszolgáltatottságát tanúsítja a lakosai számára János király által 1538. augusztus 6-án kibocsátott nyílt levél, miszerint a fallal kerített városok kötelesek befogadni a török elől menekülő szegedieket.³⁶ Eszerint az utóbbiak nyilván attól tartottak, hogy a Ferdinánd és János közt az év április 24.-én létrejött váradi békekötés miatt a végvidéki törökök esetleg rajtuk töltik ki bosszújukat. Hasonló védeleket még egyet ismerünk — bár nyilván több ilyen is készült —; ezt Ferdinánd bocsátotta ki 1542. augusztus 8-án Tolna mezőváros lakói számára,³⁷ akiket nyilván a szekszárdi vár török kézre jutása készítetett menekülésre.³⁸ A négy esztendő időeltérés jól illusztrálja a dél felől nyitott vidéken fekvő Szeged szorongatott-

»Nescio adhuc, quomodo negotium meum stat. Ite et conservate vos, quo melius scitis, me hic invenietis, si indigebitis persone mee.« Vidit etiam explorator meus Turchas vajvodas venientes Zegedinum, unus post alium et confortantes eos: »Ne timerent, nos, inquit, vobis nocere nolumus. Melius tamen erit, si nobis, qui defendemus vos, obediat, quam Germanis. Inter vajvodas illos fuit unus hungarice loquens et dicens: »Prius in hiis partibus habuimus sansa[cus], qui cum aliquando spolia hoc est rapinam Christianorum hominum per nos restitui fecit. Iam talem habemus novum sansacum, qui nedum Christianos per nos restitui fecit, sed etiam et vos et alios abducet. Et si rex vester Ioannes in nostras manus devenerit, habemus in commissis, quid secum agamus. Sacratissime Rex et hiis omnibus aliud elicere nequeo, quam quod Turce Budam occupabunt et ad futurum annum imperator Turcarum in propria persona illo veniat et regna Maiestatum Vestrarum devastabunt eritque sedes illa Turcarum Buda...« (modernizált átírásban).

³⁵ *Makó története*, i. m., 185. 32. jegyz.; Az előzőtt »fideles servuli universi cives civitatis Cassoviensis exulentes« 1543-ban folyamodtak hazaengedésük érdekében. ÖStA HHSIA Hungarica AA Fasc. 53. Sine dato f. 97.

³⁶ *Szeged története*, i. m., I, 508.

³⁷ ÖStA HHSIA Hungarica Allgemeine Akten (a továbbiakban: AA) Fasc. 48. 1542. Jul—Aug. f. 9^v.

³⁸ SZAKÁLY Ferenc: *Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566)*, in Tanulmányok Tolna megye történetéből II, szerk. PUSKÁS Attila, Szekszárd, 1969, 23—24.

ságát, hiszen Tolna sem akármilyen veszélyes helyen — az isztambul-budai hadiút mentén — feküdt, s több ízben megszemlélhette már magának a Fenséges Padisáhnak orcáját is.

Buda török kézre kerülésével és a Szulejmán által életre parancsolt „önálló” Erdély létrejöttével az addig is enyhén szólva is „lebegő” helyzetben levő Szeged jószerivel a senki földjére került. A Budáról Erdélybe áttelepített Izabella királyné, az egy esztendő János Zsigmond és a János-párti adminisztráció tényleges vezetője, Fráter György kincstartó és váradi püspök „jogosítványa” a török elképzelések szerint csupán a Királyhágón túli országrészre és annak közvetlen kelet-magyarországi előterére terjedt volna ki. Petrovics Péter, János Zsigmond másik gyámja mintegy szandzsákként kapta meg a szultántól a Temesközt. A török távozását és Bécs bénultságát kihasználva az élelmes Barát 1541. október 18-ára közös országgyűlésre hívta össze Debrecenbe az erdélyi és a tiszántúli magyar vármegyék, a szász és székely székek képviselőit, s ezzel megkezdte egy a történeti Erdély határain messze túlnyúló államalakulat kereteinek kialakítását, amelyet az újabb magyar történetírás Keleti Magyar Királyságnak nevez. Bár ez a megoldás valamennyi érdekeltnek ellenére volt — a magyar nemesség még egy bő fél évszázadig az országegység mielőbbi helyreállításának bűvöletében élt —, s az 1542. novemberi nagyváradi részgyűlésen a tiszántúliak igencsak gyér számban képviseltették magukat, a dolgok végül is úgy alakultak, hogy a Marostól északra és délre eső területek egészen a Tiszáig ténylegesen Fráter György és Petrovics botja alá tartoztak. A Maros-menti várakba a Barát — utóbb már választott csanádi püspökként — saját embereit ültette, s mindezeket egészen az 1551. évi török támadásig meg is tudta tartani azokban.³⁹

*

A Keleti Magyar Királyság megyéinek sorában ott találjuk Csongrádot is, aminek következtében az immár a Duna—Tisza közének Maros-torkolattal szembeni részére is átterjeszkedett.⁴⁰ Ez ellen a megoldás ellen eddigi ismereteink szerint

³⁹ LUKINICH Imre: *Erdély területi változásai a török hódoltság korában, 1541—1711.* Bp., 1918. 11—49 és *Erdély története három kötetben*, főszerk. KÖPECZI Béla, I, *A kezdetektől 1606-ig*, szerk. MAK-KAI László és MÓCSY András, Akadémiai Kiadó, Bp., 1986, 421—425.

⁴⁰ Hibás az *Erdély történetében* (i.m., I, 424) közölt térkép, amely a Tisza vonalán húzza meg a Keleti Magyar Királyság nyugati határát.

Ferdinándnak sem lehetett kifogása, hiszen úgy tudtuk, hogy a Szeged vonalától délre eső várakat [Bácsot, Zombort, Baját, Kalocsát] törökök tartották megszállva, így az árván maradt Szegednek nem is volt más választása, mint hogy a Marosmenti védvonalhoz csatlakozzék, délről pedig a szintén „erdélyi” kézben levő Becsétől és Becskerektől várhatott segítséget a Tiszán gyakorta felevező török naszádosok ellen. Mivel a vidék 1541. évi viszonyait illetően semminő közvetlen információval nem rendelkezünk, a fenti megállapítás pusztán logikai megfontoláson, közelebbről azon alapul, hogy a felsorolt erősségekről mint magyar várakról semmit sem hallunk.⁴¹ Az az, alább idézendő adat azonban, amely 1542 őszén Bács várának megvédésére is utasítja a környékre kinevezett királyi kapitányokat, legalábbis meggondolkoztató.⁴² Persze lehet, hogy mindössze annyit jelent: Bács elpusztulva, üresen állt, s a bécsi katonai kormányzat lehetőséget látott a törökök távoltartására. Az erdélyi függés a gyér szegedi forrásanyagban is regisztrálható,⁴³ hiszen világosan kiderül, hogy az egykor Ferdinánd-pártiságával tűntető Zákány István 1542-ben immár Fráter György megbízottjaként, mintegy ügyvivőjeként működött, fia — nyilván apja hűséges szolgálatai elismeréseként — a Barát váradi székeskáptalanjában kapott kanonoki stallumot,⁴⁴ s Zákány az ő oltalmába ajánlotta családját, amikor 1542 végén Ahmed szerdár pasa bajai táborába rendelték. Nem tudni, hogy milyen, törököknek nem tetsző cselekedetet hajtott végre ugyanazon év augusztusa óta, de maga Fráter György is úgy emlékezett vissza a dologra, hogy „nem reméltem, hogy valaha is visszatérnek”.⁴⁵

Azért 1542 augusztusát jelöltem meg „datum post quem”-ként, mert a szegedi tanács 14-i segélykérő levele szerint a városban már ekkor a törökök voltak az urak. Hat janicsár — akiknek alkalmasint a lakosság védelme is a feladatai közé tartozott — szorgalmasan szedte az adót: minden főtől 3—3 akcsét kívántak. A Buda felmentésére a Duna Szeged felőli oldalán északnak vonuló Ahmed pasa hol élelmiszert, hol hajókat követelt a városvezetéstől (Rareş Péter moldvai vajda

⁴¹ Vö. VASS Előd: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*, Kalocsa, 1980 (Kalocsai múzeumi dolgozatok, szerk. BÁRTH János, 4.) 23. Logikai megfontolások alapján jutottunk erre a megállapításra magunk is: *Szeged története*, i. m., I, 509.

⁴² Vö. az 54. jegyzetben id. forrással.

⁴³ *Szeged története*, i. m., I, 507 és 508—510.

⁴⁴ Ld. az 53. jegyzetben id. helyen.

⁴⁵ *Szeged története*, i. m., I, 510.

csapatainak átszállítására a Tiszán), s a szegediek attól tartottak, hogy a törökök egyszerűen felrakják és elszállítják a városban felhalmozott sót.⁴⁶

Miként a fentiekből is kiderül, a városban — talán 1528 nyári hónapjait leszámítva — sem királyi, sem erdélyi csapatok nem állomásoztak, amire azért is nehéz magyarázatot találni, mert az alábbiakból kitűnik majd, hogy a települést valamilyen védművek övezték. (Egy kő tábla szerint ezek építéséhez 1524-ben kezdett Zákány István; ez az emlék azonban számos problémát vet fel, amelynek részletezésére itt nem térhetünk ki.⁴⁷) Ráadásul a fenti levélből az is kitűnik, hogy a szegediek elég erősnek érezték magukat arra, hogy némi reguláris támogatással és a kecskemétiékből és nagykőrösiekből — nyilván előzetes egyeztetés után — kiállított segédcsapatokkal szembeszálljanak a bizonyos várható török megszállási kísérlettel.⁴⁸ Jelen ismereteink szerint eme elképzelésükkel egyedül állnak a magyarországi török háborúk történetében, amelyeknek során ugyan előfordult, hogy a polgárok is vitézül küzdöttek lakóhelyük védelmében,⁴⁹ arra azonban nincs más példánk, hogy egy város maga kezdeményezte volna az ellenállást. (Nem véletlen, hogy Szegedről származott el az egyetlen olyan, jelenleg ismert parasztpolgári származású katonai vezető, Tóth Mihály volt szegedi bíró is, aki saját szakállára hajdúcsapatot szervezett az 1551. évi török háborúban, s önálló akciókra is vállalkozott.⁵⁰)

Talán a polgárság elszántsága is közrejátszott abban, hogy az 1542. augusztusi nagyváradai részgyűlésen összegyűlt tiszántúli rendek sürgették — ezúttal Ferdinándnál — Szeged hatékonyabb védelmét.⁵¹ Felterjesztésükre, amelyet — nyilván Fráter György is támogatott — ezúttal viszonylag gyorsan reagált a bécsi katonai vezetés is. Ferdinánd már október 8-án utasította a Buda ellen támadó keresztény szövetség hajóhadának parancsnokát Malignanot, hogy nyolc naszádot küldjön

⁴⁶ *I.m.*, I, 509; ugyanis itt volt az erdélyi só egyik legfontosabb elosztóhelye: *i.m.* I, 246—248, 332, 400—402, 429—433.

⁴⁷ *I.m.*, I, 493.

⁴⁸ *I.m.*, I, 509.

⁴⁹ Pl. TAKÁTS Sándor: *Városaink a török háborúkban*, in Uő: *A magyar múlt tarlójáról*. Génius Kiadás, [Bp.] é.n. 117—126, vö. SZAKÁLY Ferenc: *Parasztiség és honvédelem (A parasztiség és a török-, illetve Habsburg-ellenes küzdelmek a XVI—XVII. századi Magyarországon)*, in *Valóság* 17 (1974), 7. sz., 27—39.

⁵⁰ *Szeged története, i.m.*, I, 516—533, vö. SZAKÁLY Ferenc: *Szegedi diaszpórák a 16. századi Magyarországon*, in *Mezőváros és reformáció*, id. tanulmánykötet.

⁵¹ *Szeged története, i.m.*, I, 509.

Szegedre,⁵² de legénység nélkül, hiszen a dunai flottila felállítására tett tavaszi erőfeszítések során kiderült, hogy naszádosokat nem Komárom, hanem a Dráva vidékén és a Temesközben lehet legkönnyebben toborozni.⁵³ 1542. október 6-án szolgálatába vette és a „szegedi részek kapitányává nevezte ki a korábban Izabella királyné pártján álló Bornemissza Boldizsárt és Lodovico Gritti egykori rosszhírnű csapatvezérét, Batthyány Orbánt, fejenként 200—200 lovassal (havi zsoldjuk 3 Ft) és 300—300 gyalogossal (havi zsoldjuk 2 Ft) és 1000—1000 forint havi fizetéssel. Kötelességük Szeged városának, Bács várának és az egész vidéknek védelme.⁵⁴

Mindezen előzmények ismeretében kétszeresen érthetetlen az, ami az 1542 novemberében Erdélybe menesztett Bornemisza Pál kamaraelnök tárgyalásairól készített beszámoló vonatkozó részeiben olvasható. A 2-án kezdődött tárgyalások valamelyik napján Bornemisza Boldizsár tájékoztatta névrokonát, hogy királyi utasításra neki kellett volna Szegedre csapatokat vinnie, de ezt a feladatot Batthyány Orbánra bízta. Gyanúja szerint azonban a szegediek — Fráter György sugalmazására — nem fogják bebocsátani. Amikor ugyanis a királyi utasítás megérkezett, a Barát lóhalálában nunciust menesztett Szegedre, aki nem más, mint

⁵² TAKÁTS Sándor: *Hajó-építők telepítése Magyarországra a 16., 17. és 18. században*, in Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 11 (1904) 91.

⁵³ Semple, 1542. máj. 29. Thurzó Elek helytartó—Ferdinánd, ÖStA HHSIA Hungarica AA Fasc. 47. Mai f. 52^r.

⁵⁴ „Venerabiles ac egregii fideles dilecti. Scire vos volumus fideles nostros egregios Balthasarem Bornemyzza et Vrbanum Bathijanij in nostra accepisse servicia constituissetque capitaneos parcium Zegediensium, quorum condicio haec est. Utrique eorum singulatim ad ducentos equites dabuntur per annum ad propriam cuiusque personam singuli mille floreni, pecuniae mensuales ad singulum equitem tres floreni, ita ut numerus equitum utriusque simul quadringenti equites erunt. Praeterea ambo habebunt pedites trecentos, ad quos singulis mensibus habebunt ad singulas personas singulos duos florenos. Eorum officium erit custodire cum hoc equitum et peditum numero tum civitatem Zegedinum ac arcem Bachiensem, tum partes illas universas. Eos igitur ambos una cum suprascriptis conditionibus in regestum conscribatis. Datum Vienne sexta Octobris anno domini millesimo quingentesimo quadregesimo secundo.” [Kívül:] „1542 praesentate Strigonii 13 octobris. Ordinacio dominorum Vrbanij Bathyanij et Balthasaris Bornemijza.” Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Regisztratúrája, Benignae resolutiones in orig. (PÁLFFY Géza szíves közlése). Batthyány korábbi viselt dolgairól vő. SZAKÁLY Ferenc: *Veszthely az út porában (Gritti Magyarországon 1529—1534)*, Helikon Kiadó [Bp., é. n.] (Labirintus), ennek átdolgozott, mutatókkal ellátott idegen nyelvű változata: *Lodovico Gritti in Hungary 1529—1534 (A Historical Insight into the Beginning of Turco-Habsburg Rivalry)*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 197)

Zákány István fia,⁵⁵ az említett váradi kanonok. Bornemisza kitűnő jósnak bizonyult, hiszen Serédy Gáspár, a felső részek főkapitánya Tokajból november 26-án tényként közölte az uralkodóval, hogy Batthyány valóban nem jutott be Szegedre s visszatérte után Bornemissza Boldizsárral annak erdélyi kastélyába távoztak (vagyis: kivonták magukat a forgalomból).⁵⁶

Hogy Erdélyből királyi csapatok indulhattak, az még csak érthető, hiszen éppen ekkortájt folyt az Izabella és az ő Szepesvárra kísérésére Erdélybe küldött Serédy közti idegtépő kötélhúzás az ügyben, hogy a királyné vajon hajlandó-e — miként megígérte — átadni Erdélyt vagy erőszakkal kell onnét eltávolítani.⁵⁷ Ahmed pasa közelsége magyarázatot ad arra is, hogy miért léptek vissza az általuk javasolt megoldástól. Hogy e döntésükre hatott-e Fráter György vagy sem, kérdéses, hiszen az erdélyi főkapitányi tisztről az ő javára lemondattott⁵⁸ Bornemisza Boldizsárnak alapos oka volt a helyére lépett helytartó presztízisének aláadására. Ámbár nem lennének meglepve, ha kiderülne: a kortársainál messzebb tekintő Barát észlelte az erőviszonyok változását⁵⁹ — a keresztény szövetség látványos budai kudarca után vagyunk —, vagy a segéderőt ítélte elégtelennek, s úgy döntött, inkább Szegedet hagyja veszni, mint Erdélyt. Megint egy olyan kérdés, amelyre talán fény derül még, éppúgy, mint a szegedi várfalak és egyéb erődítmények állapotára.

*

⁵⁵ „loco mei expedivi cum Urbano Bothiani ad Zeged, in quam civitatem dubito, si gentes M[aiesta]tis Regie intromittentur, quorum si non intromitterentur, practica erit ipsius fratris Georgii procul dubio, qui eo die, quo mandata Regie M[aiesta]tis a Do[minatio]ne V[est]ra audivit, proprium nuntium misit ad Zegedienses, filium videlicet judicis Zegediensis, qui canonicus est Varadiensis”. ÖStA HHSStA Hungarica AA Fasc. 49. 1542. Nov. f. 7.

⁵⁶ „Urbanus Battyany Zegedinum non intromissus est, sed ex quo Balthasar Bornemyzza castrum quodam habet in Transsilvania, ambo in Transsilvaniam ingressi sunt”. Uo. f. 56^v.

⁵⁷ VERESS Endre: *Izabella királyné, 1519–1559*, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1901 (Magyar Történelmi Életrajzok) 216. skk.

⁵⁸ EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig*, »Budapest« Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III, Hatóság és hivaltörténet 1) 389–390.

⁵⁹ Fráter György 1542. októberében a Szegedet fenyegető veszélyre hivatkozva nem kívánt kimozdulni Váradról. VERESS E., *i.m.*, 224.

Szegedre végül is fél évvel később, 1543 tavaszán került fel a félhold.⁶⁰ Erődítményei semmiképpen sem lehettek valami jó állapotban, ha az 1548. februári nagyszombati országgyűlés — az 1547. évi török-Habsburg békekötés vonatkozó tilalmára hivatkozva — azt nehezményezte, hogy a törökök, többek közt, Szeged megerődítésébe kezdtek.⁶¹ (Képzeltethjük, milyen lehetett a kiindulópont, ha 1552 februárjában a hajdúhadak egyetlen rohammal bevették Palánkját; igaz, ebben a lakosság is segítette őket. Vagyis: a szegediek törökellenes indulata nem csillapult az eltelt öt esztendő megszállás alatt, s csak az alkalomra vártak, hogy tehetségük szerint visszavágjanak.⁶²) A magyar rendek elsősorban azért féltek ettől a fejleménytől, mert attól tartottak, hogy a megerősített Szeged végleg leválaszthatja Magyarországtól a de facto már egyébként is önálló Erdélyt. Mint említettük, ebbe a ténybe a magyar közvélemény még sokáig nem tudott belenyugodni, s egyelőre nagyon messze volt attól, hogy Erdély különállásában valami, a magyar érdekek szempontjából hasznosat vagy legalábbis időnként felhasználhatót lásson.⁶³ Ennek megfelelően Szeged egészen az 1551/1552. évi változásokig a magyar hírszerzés érdeklődésének központjában állt, bár az ezt bizonyító adalékokban egyelőre sem bővelkedünk.⁶⁴

Az említett hadjárat okozta változások következtében Szeged a harmadik török védővonalba került; azok közé az erősségek közé, amelyeknek katonáit nem a hadakozás és portyázás, hanem a helyi rend fenntartása kötötte le.

⁶⁰ *Szeged története*, i.m., I, 510.

⁶¹ *Magyar országgyűlési emlékek*, III, 1546—1556, bev., szerk. FRAKNÓI Vilmos, MTA Történelmi Bizottsága, Bp., 1876 (*Monumenta Hungariae Historica*, III, *Monumenta comitalia regni Hungariae* 3) 160.

⁶² *Szeged története*, i.m., I, 522—523.

⁶³ Összefoglalóan SZAKÁLY Ferenc: *Virágkor és hanyatlás (1440—1711)*, Háttér Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990 (*Magyarok Európában*, szerk. GLATZ Ferenc, II) 179—181.

⁶⁴ Pl. Szolnok, 1550. dec. 26. Zay Ferenc—Aogostino Sbardellati váci püspök, ÖStA HHSStA Hungarica AA. Fasc. 56. 1550/A. f. 95.